

ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ, ДУХОВНІ ТА ТВОРЧІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО І ГАЛИЦЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛИ У САМОСТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

У статті розкрито історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти діяльності видатного церковного, політичного та культурного діяча, талановитого богослова, літургіста, мораліста, проповідника і обдарованого літератора – Петра Могили, який творив у складних і суперечливих умовах відродження Української Православної Церкви та української народності напередодні великого національно-визвольного руху середини XVII ст.

Ключові слова: Петро Могила, Українська Православна Церква, духовна культура, літературна діяльність, релігійні твори, національна історія, Україна, відродження, державність.

Перша половина XVII ст. в розвитку української духовної і національної культури – окремих період, зумовлений суспільно-політичними, культурно-релігійними рухами, зміною наукових уявлень про світ і людину, загальним розвитком людства. Ця епоха народжувалась із ясним усвідомленням необхідності відродження національної традиції. Всезростаюча загроза православної спільності потребувала надійної ідеологічної зброї, як і зброї військової, вимагала напруженої і систематичної літературної праці.

На початку XVII ст. Україна переживала глибоку ідеологічну і релігійну кризу, яку спричинила церковна унія 1596 р. Від православ'я відійшов до унії Київський митрополит Михайло Рогоза і більшість єпископів, а два із них Захарія Копистенський та Гедеон Балабан, які не хотіли приступити до унії були піддані анафемі [1, с. 45–46]. Церковно-літературна діяльність Української Православної Церкви завмирає. В цей час згасає і літературний талант ревного захисника православ'я Івана Вишенського [2–4]. І тільки з відновленням православної ієрархії в 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном при активній діяльності гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного [5, с. 43–44] спалахує у всій літературній красі відомий учений, педагог, письменник і церковний діяч – архієпископ Полоцький Мелетій Смотрицький, щирый оборонець православ'я [6]. Але після подорожі країнами Сходу та довгих роздумів над гіркою долею українського народу він разом із Касіяном Саковичем покидає Православну Церкву і приймає унію [7, с. 111].

У складній релігійно-політичній ситуації, що склалася в першій половині XVII ст. в Україні, єдиним могутнім і впливовим рятівником чистоти православ'я і національної самоідентичності українського поневоленого народу стає Київський і Галицький митрополит Петро Могила. Його культурно-просвітницька і літературна діяльність мала величезне позитивне значення не тільки для порятунку Української Православної Церкви, але і для національно-культурного піднесення українців. “Саме він був для України справді Петром Великим” [8, с. 13]. Ось чому багатогранна і творча постать П. Могили як талановитого літератора, культурного діяча та українського самовідданого патріота привертала велику увагу багатьох церковних і світських дослідників [9–19 та ін.]. Автори переважно акцентують на практичній діяльності Петра Могили як керівника Православної Церкви в Україні, а також підкреслюють його видатні заслуги перед українським народом. Метою даного дослідження є висвітлення історико-літературознавчих аспектів плідної творчості Могили в контексті українського національного відродження. Тому зупинимось на аналізі

його літературних творів, які є дуже актуальними і водночас малознаними та вивченими в сьогоденні.

Літературна творчість Митрополита привертає особливу увагу у наш розбурханий і неспокійний час початку XXI ст., коли знову українцям не вистачає єдності як релігійної так і політичної. У літературній спадщині Петра Могили ми черпаємо натхнення, знання та силу для самоствердження української нації, її духовності та культури. Адже йому, з огляду на колосальне значення його творчого доробку у складних і суперечливих умовах відродження Української Православної Церкви та української духовності напередодні великого національно-визвольного руху середини XVII ст., вдалося з Божою допомогою провести необхідні реформи, підняти рівень освіти і вселити надію у спрагнені серця поневоленого українського народу. “Могила належав до тих нечисленних мислителів XVII ст., які, зміцнюючи підвалини духовності українського народу, добре розуміли значення волі, енергії, діяльної сили в житті особистості й народу загалом” [12, с. 36].

Для того, щоб належно сприйняти і зрозуміти історико-літературознавчі, духовні та творчі аспекти у діяльності Петра Могили, треба насамперед зрозуміти ситуацію в Українській Православній Церкві на початку XVII ст. Український народ в той час був поневолений Польщею та опинився під релігійним тиском римо-католиків, які при допомозі єзуїтів ще з середини XVI ст. поборюючи Реформацію, водночас спрямували полемічний удар і проти православних. Вони розгорнули активну просвітницьку, літературну діяльність, закладали друкарні, засновували середні й вищі навчальні заклади. “Двома речами, найбільш привабливими для українців стосовно Римо-Католицької Церкви, були: ефективна адміністрація цієї Церкви і високий рівень освіченості, характерний для її кліру” [20, с. 24].

Після Берестейської унії 1596 р. релігійне і політичне життя в Україні суттєво загострилося. Дуже інтенсивно єзуїти і уніати почали видавати і поширювати полемічну літературу серед української шляхти. У відповідь на захист православної віри повставали церковні братства з мирян, які на протигагу католицизму і собі закладали друкарні для розповсюдження своєї полемічної та богословської літератури, створювали школи та видавали літургійні книжки. Отож “в Україні пробудилося культурне життя” [21, с. 5]. Та незважаючи на цю позитивну динаміку, нестача “достатньо релігійної та національної свідомості чинили Україну податливим тереном для зручно спрепарованої Московою пропаганди, відбираючи українському простолюду здорове мислення. Українська Православна Церква, яка не мала відповідних структур, доброї організації та чинного вчительського уряду, не могла дати народові ясних повчань” [22, с. 33].

У таких складних релігійно-політичних обставинах Україна отримала церковного і громадського провідника – Петра Могилу, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, екзарха Святого Константинопольського Престолу, архімандрита Києво-Печерської лаври, який з подвійною енергією взявся за реформування релігійного і світського життя. Він розпочав з найголовнішого – фундаментальної освіти. Ця ділянка творчості П. Могили стала головним змістом його церковної, культурної і політичної діяльності. В 1631 р. Могила у Львівській братській церкві Успіння Пресвятої Богородиці склав обітницю: “Я, Петро Могила, милістю Божою Архімандрит Київський Печерський, видячи в Церкві православної велику втрату душ людських через неосвіченість духовних й неучення молоді, за ласкою і поміччю Божою і за власною волею ... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, в науках вільних вихована була” [23, с. 410–411].

Свій вибір він зробив свідомо з великої любові до українського народу і його героїчної історії. Як зазначає Л. Алексієвець, “Петро Могила намагався пробудити й далі підтримувати в громадськості України інтерес до свого історичного минулого. Це завдання він розв’язував, насамперед, через друкування історичних праць, що вийшли з його наукового оточення, а також – археологічні розкопки й, нарешті, – реставрацію давніх храмів” [24, с. 69–70]. П. Могила добре розумів, що коли українці втратять найцінніше – свою історію, то вони втратять себе. Тому освіта і літературна діяльність стали невід’ємною частиною його творчого життя.

Митрополит Петро Могила стає найвидатнішим церковним і культурним діячем України не тільки XVII ст., але і в подальших століттях інтенсивного розвитку української духовної культури. В його творчому доробку гармонійно поєдналося церковне з національним, така закономірність пояснюється тим, що в XVII ст. релігія була провідним і визначальним чинником українського суспільства.

Літературний процес у першій половині XVII ст. являв собою складну, багатовимірну, різномовну систему. П. Могила запросив до творчої співпраці відомих вчених, письменників, видавців: Адама Кисіля, Ісаю Трофимовича-Козловського, Єремію Тисаровського, Арсенія Желиборського, Ісаака Борискевича та інших. Це дає підставу стверджувати, що у написанні різнопланових книг Петром Могилою, безпосередню участь брало його чисельне оточення, з яким він постійно контактував. Опираючись на талановитих вчених того часу, Могила всторопно використовував їх знання, розвиваючи і творячи літературу нового часу.

Літературне надбання митрополита Петра багатоманітне і різнопланове. “Підготовлені й видані Петром Могилою твори релігійного змісту вирізняються своєю богословською значущістю, обсягом, жанрами, призначенням, зорієнтованістю... Хоч тогочасна богословська наука ще не була чітко диференційована на догматичне, моральне чи пастирське богослов'я, серед усієї сукупності відомих нам релігійних джерел доби П. Могили можна виділити церковно-полемічні, власне догматичні, агіографічні, проповідницькі та богослужбні книги” [11, с. 76]. У своїй літературній творчості Могила використовує різноманітні релігійні символи для вираження богословських, морально-етичних, соціально-політичних ідей, актуальних як і тієї пори для української православної людності, так і в наш різноконфесійний та багатовекторний час.

Основною і найвагомішою працею Петра Могили, що стала джерелом догматичної науки всього православного світу, став твір “Православне ісповідання віри”, написаний у співавторстві з Ісаєю Трофимовичем-Козловським у 1639 р. і спершу мав назву “Виклад віри церкви Малої Росії”. Цей твір пройшов довгу і тернисту дорогу. Після того, як у 1640 р. учасники Київського православного Собору його обговорили і схвалили, він був надісланий на апробацію східним патріархам, щоб отримати канонічну силу. Вивчення тексту відбулося на скликаному Соборі в м. Ясси 1642 року і після внесених поправок грецьким богословом Мелетієм Сірігосом “Православне ісповідання віри” було затверджено всіма православними патріархами Сходу у 1643 р. [25, с. 324]. Митрополит Петро не був згідний із внесеними поправками і видав тогочасною українською мовою в 1645 р. скорочений його варіант під назвою “Малий Катехизис” без грецьких додатків.

З цього приводу деякі румунські історики, єпископи і зокрема Синод їхньої Автокефальної Православної Церкви вважав, що твір П. Могили “Православне ісповідання віри” є одночасно антикатолицьким і антипротестантським. На цьому особливий наголос робив румунський єпископ Мелхіседек. Аналогічної думки з акцентом на антикатолицьке спрямування праці Петра Могили дотримувались російські дослідники Малишевський та Нікіцький [14, с. 157]. Професор А. В. Карташев звинувачував митрополита Петра у запровадженні латинізації в православну обрядовість і віровчення. Він зазначає, що “... Петро Могила, по духу свого виховання західник чистої води, визначаючи латинську богословську науку останнім досягненням, без якого православ'я приречене на безнадійну відсталість, не міг не бажати, шляхом доброї школи, дійти до безболісного, вільного примирення, а можливо, і воз'єднання Церков. Але, як особа відповідальна і офіційна, він був дуже обережний і не бажав повторювати корінної помилки – введення унії насиллям... З уваги й на грецьку відсталість в науці вся ... група нових київських богословів, з Петром Могилою на чолі, рішила створити катехизис православних догматів з тенденцією відмежування від всякого протестантизму і з щирим римо-католицьким забарвленням в багатьох подробицях. Так народилась на світ віроісповідна книга “Православне ісповідання”, ... Через своє латино-римське формування і тлумачення церковних догматів Петро Могила прагнув остаточно відкинути протестантське, кальвіністичне розуміння догматів” [26, с. 354–355].

Досить прихильно із розумінням справи поставилися до праці П. Могили українські історики, відкидаючи приписане йому звинувачення у свідомій латинізації української обрядовості. Зокрема М. Грушевський писав: “Тут зазначу, що й донині в літературі можна здібатися з підозрінням щодо православної правовірності Могили або могилянського кружка. Але для цього нема ніякої підстави” [27, с. 98]. Високу оцінку твору Петра Могили дає Д. Дорошенко: “Цей катехізис був прийнятий в цілیم православнім світі, і він уживається в православній церкві й досі” [28, с. 224]. І Крип’якевич наголошує на великій заслугі П. Могили в тому, що при його активній ініціативі “в 1640 р. київський собор ухвалив перший православний катехізис, який опісля затвердили чотири патріархи” [29, с. 151].

Правдоподібно, що твір Київського митрополита Петра “Православне ісповідання віри” не був полемічним, тому в ньому відсутні клерикальні і прозелітистські погляди, його завданням було дати багатостраждальному українському народові фундаментальну науку у катехитичній формі про чистоту православної віри, побудованої на авторитеті Святого Письма. Зокрема Петро Могила навчає:

Запитання

Як багато є речей, потрібних для спасіння християнинові, людині православнокафолицькій?

Відповідь

Дві речі є потрібні. Найперше: добре вірити у Господа Бога, у Тройці Святій єдиного, і тому всьому, що наука Христова лишень подала. Друге: побожно згідно віри жити, як Письмо Святе навчає. Подивіться, що буває усправедливлена людина з учинків, а не з віри тільки. Або як тіло без духа є мертво, так і віра без діл мертва є. І в іншому місці: “Маючи віру та добре сумління, якого дехто відкинулися та й розбилися в вірі” (1 Тим. 1,19), а в іншому місці: “Маючи таємницю віри, при чистім сумлінні” (1 Тим. 3,9).

Запитання

Навчи мене, для чого маю спершу добре вірити, а потім із вірою побожно жити?

Відповідь

Для того, що без віри неможлива є річ подобатися Богу, згідно науки святого апостола Павла: “І той, хто до Бога приходить, мусить вірувати, що Він є, а тим, хто шукає Його, Він дає нагороду” (Євр. 11,6).

Запитання

Де маю учитися про віру і добре життя християнське?

Відповідь

У Святім Письмі та поданні Апостольським, також у Церкві Святій Соборній, котра на соборах через святих отців про все те досконалу науку подала, але яка важка кожному, хто починає пізнавати Віру Християнську, аби те міг вичитати і зрозуміти відтак у цьому малому Зібранні – про це тут і науку маєш [30, с. 57–61].

Уважно аналізуючи безсмертне творіння П. Могили ми найчастіше знаходимо досить суворе дотримування соборно визначених Православною Церквою в Україні догматичних схем, часом їх переповідання, що ґрунтуються на різних формах традиційного витлумачення біблійного тексту і загалом підкорені цілям та завданням церковної апологетики, дидактики та релігійно-морального виховання. Пріоритетність ієрархічної присутності в українському різновекторному суспільстві, звичайно, визначалася специфікою тодішньої релігійно-суспільної ситуації в цілому, зокрема, міжконфесійною богословською і церковно-політичною полемікою, спробами філософських та богословських синтезів напрацювань західної та східної християнських традицій. Все це призвело до народження другого капітального твору Митрополита – “Требника” Петра Могили.

“Евхологiон, альбо Молитослов или Требник”, відомий також під назвою “Великий требник Петра Могили”, вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври у 1646 р., за рік до смерті його автора. Ця об’ємна книга була видана і впорядкована Київським і Галицьким митрополитом Петром, з особливим старанням, вона охоплювала 1760 сторінок великого формату, прикрашена гравюрами маляра Іллі. В ній було зібрано дуже багато різноманітних

текстів церковних служб і упорядковано порядок проведення молитов і таїнств, що мали назву “треби”, – від чого і походить назва книги. Вона виконувала функцію своєрідної церковної енциклопедії [14, с. 164].

Приготовляючи до друку “Требник”, П. Могила і його співпрацівники здійснили масштабну редакційну роботу, формуючи чинопослідування з церковно-слов’янських і грецьких текстів, доповнюючи їх перекладами з католицьких обрядів, а також створюючи деякі елементи самотужки. Так із 126-ти чинів, 37-м були новими, а 20-ть з них – невідомі, ані в грецьких, ані в слов’янських традиціях та уставах [25, с. 334].

Могилянський “требник” мав широке розповсюдження у всьому православному світі та є актуальним і в наш час. Видатний церковний історик Іван Огієнко справедливо зазначав: “Цей “Требник” 1646 року з бігом часу став основою всіх дальших “Требників” як українських, так і московських. Багато матеріалу з цього “Требника” пізніше передруковувалось як на Москві, так і по інших слов’янських країнах. Скажімо, так зване “Ізвістіє Учительне” друкується з Могилянського “Требника” при кінці “Служебників” ще й тепер. Великий “Требник” 1646 року приніс Українській церкві велику славу й широкий розголос” [31, с. 380–381].

Відроджена в 1620 р. Українська Православна Церква, до якої належала в той час переважна частина українців, стала об’єднувати їхні зусилля на боротьбу проти наступу католицизму і насильницької колонізації, сприяла збереженню і розвитку української нації. Цю тяжку, але благородну національно-релігійну ношу звалив на свої відважні плечі Київський митрополит Петро Могила. Він добре розумів, щоб Церква могла справитися з цим завданням, необхідно було подолати її майже вікову кризу, підбати про освіченість і моральність духовенства та мирян, піднести їхню свідомість щодо основ православного вчення й любові до Батьківщини. А це неможливо було зробити без покаянної, внутрішньої зміни християнського способу життя, обрядів і звичаїв, без культурно-історичного досвіду людства в цілому. Настала гостра потреба підняти на високий рівень духовність українського народу, будівництво його незалежної національної Церкви і держави. Для вирішення цих глобальних та масштабних завдань і була написана фундаментальна праця “Требник” Петра Могили.

У своїй розлогій і навчальній передмові до “Требника” митрополит Петро переконливо доводить, що його завданням є заохотити всіх православних християн зберігати вірність рідній Церкві, дотримуватись одностайності у богослужіннях, достойно шанувати Святі Тайни і церковні обряди, тому що “... противники наші і лжебрати святого православ’я тяжко і насильством ображають православних, безсоромно називають наших духовних неуками і невігласами в завершенні божественних таїнств і інших богослужень, закидаючи, що Русь Православна ухилилась у ересь ... що не знає числа, форми, матерії, інтенції і наслідків Божественних Тайн та різно їх відправляють” [32, с. 7]. Відчувається, що ці пронизливі і високомірні закиди латинників дуже боліли Петру Могили.

Спираючись на історичну правду про високу релігійну освіченість, толерантність і належну моральність українського народу, П. Могила спростовує всі ці закиди і переконливо заохочує всіх і кожного зокрема читати, вивчати і користуватися його “Требником”, як настольною книгою на всі життєві потреби: “Ти маєш тепер дуже потрібну тобі Книгу. Знайдеш в ній відправу святих семи Тайн Церковних, що складена мною по грецьких Евхологіях та старих рукописних слов’янських Требниках. Маєш в ній певну науку про те, що таке Тайна, в чому сила та чинність Тайни, як маєш приготовлятися до виконання Тайн, як уважно та благоговійно маєш відправляти їх та подавати вірним, як навчати народ Божий, щоб приступив до Тайн та відповідно поведився в різних випадках, що при тім можуть трапитися. Маєш у цій Книзі живий чин і порядок різних посвячень, як також різних Молитов і відправу Молебнів” [32, с.10]. Це була гідна і вичерпна відповідь, яка застала латинників змінити свою думку щодо релігійної освіченості православних християн.

Підносячи достоїнство Української Православної Церкви та її віровчення, Петро Могила з розумінням ставився до інших конфесій. Його прогресивні погляди щодо

законності католицького і протестантського Святого Таїнства Хрещення згодом перемогли в усіх Православних Церквах. Він першим висунув екуменічну тезу, що Бог – один для всіх людей і кожен народ прямує до Нього своїм шляхом і прославляє Його рідною мовою [11, с. 128]. Це був християнський, прямий і правдивий шлях до порозуміння та мирного співжиття різних націй і народів.

Для піднесення авторитету церковного кліру Православної Церкви, здатного впливати навіть на смертність чи вічність душі християнського люду, П. Могила включає у таку важливу богословську книгу, якою був “Требник”, притчу про султана Махмета який дізнався про спроможність християнських єпископів відлучати від Церкви грішників і якщо кожен з таких відлучених грішників непростений так і помре, то його тіло у землю поховане, не зотліває, а перебуває мовби тимпона надуте і набубнявіле, і якщо й тисяча років пройде після поховання, воно на порох не перетворюється, залишається наче щойно поховане. Тоді султан запитав, чи в змозі архієреї відпустити гріхи, досягти того, щоб тіло колишнього грішника перетворилося на порох. Єпископи відповіли ствердно – можуть. Султана пройняв жах і він звелів знайти тіло давно померлого відлучено від Православної Церкви чоловіка і продемонструвати перед ним таке чудо. Патріарх, це повеління почувши, негайно став разом з кліром розпитувати та розшукувати тіло похованого відлученого від Церкви чоловіка. Зрештою, згадали про якусь попову вдову, яка ще за часів патріарха Геннадія у розквіті літ і краси, упала в гріх і мерзотність. Патріарх заборонив їй так чинити і наказав покаятись. Але ні умовляння, ні погрози покаяння не вплинули на жінку. Та більше: під впливом диявольських хитрощів вона стала розпускати різні ганебні плітки про самого патріарха. Щоб врятуватися від цих пліток, патріарх на велике свято, служачи Божественну літургію сказав, що якщо ті слова попова вдова проти мене сказала, істинні, то хай вона буде прощена і благословенна від Бога, і по смерті її тіло зотліє; якщо ж вона несправедливо зганьбила мене, то бути їй відлученою й не прощеною від Бога Вседержителя. Все на чотирнадцятий день так і сталося. Через наглу хворобу жінка померла. ... [32, с. 722–726].

Повчальна притча Київського митрополита Петра Могили нагадувала кожному її читачу чи слухачу, що головне в житті людини безмежна віра в істинність Православної Церкви, яка утримує душі вірних у правді та чистоті і дає надію на спасіння кожній людині. Окрім того, притча неначе остерігала свідомість віруючої людини від можливого виходу її за межі встановлених Церквою морально-етичних приписів.

У всі наступні часи “Требник” П. Могили мав великий духовно-патріотичний вплив і на долю провідників української нації. Зокрема перебуваючи на засланні далеко від рідної України Тарас Шевченко шукав розради у щирій молитві до Господа Бога. У своєму щоденнику він записав: “В требнике Петра Могилы есть молитва, освящающая нареченное или крестовое братство. В новейшем требнике эта истинно христианская молитва заменена молитвою о изгнанном нечистого духа из одержимого сей мнимой болезнью и о очищении посуды, оскверненной мышью. Это даже и не языческие молитвы. Богомудрые пастыри церкви к девятнадцатому веку стараются привить двенадцатый век. Поздненько спохватились” [33, с. 679]. Як глибоко віруюча людина, Т. Шевченко надає перевагу найбільш повному “Требнику” Петра Могили перед пізніше виданими требниками із суттєвими скороченнями, в яких уже не друкувалися могилянські повчання.

“Требник” Київського митрополита Петра містив у собі принцип милосердя, терпіння і любові, що мають загально-християнську цінність і проходять через усі його твори. Усі ці принципи закономірно пов’язані з особливостями ментальності українського народу, його вродженим нахилом до взаєморозуміння і терпимості.

Незважаючи на врівноважену толерантність Петра Могили, його рішучу налаштованість до діалогу з католиками та уніатами, уникнути полеміки з Католицькою Церквою йому не вдалося. Після легалізації Української Православної Церкви 1632 року гострота полеміки між православними й католиками, православними та уніатами порівняно з попереднім періодом значно ослабла. Так, якщо від часу Берестейської унії 1596 р. до митрополитства П. Могили було видано близько 140 полемічних творів, із них 60 –

православних, 80 – католицьких та уніатських, то в могилянську добу з боку православних видрукувано їх лише декілька [34, с. 244–245]. Серед них найвпливовішим і дуже актуальним був твір Петра Могили під заголовком “Літос, albo Kamień z prawdy cerkwie prawosławnej ruskey na skuszenie fałecznościemley Perspektiwy...”, що вийшов під псевдонімом Євсевія Пимина в 1644 р.

Що змусило митрополита Петра вдатися до написання полемічної праці і рішуче стати в обороні Української Православної Церкви? Правдоподібно, що причиною до її появи став несподіваний поступок Касіяна Саковича, який перейшов з православ'я до унії, а з унії до латинства, нетактовно нападав та принижував українське православ'я і уклад життя українського народу у своєму гостро-полемічному творі “Епанортосіс, albo Perspectiwa y objaśnienie błędow, herezyey y zabobonow w Grekoruskiej cerkwi...” (1642), тому Петро Могила переконливо, врівноважено і адекватно відповідає на їдку сатиру Саковича польською мовою, яка в той час була в Україні державною, адже Касіян Сакович писав найперше для поляків, прирівнюючи православ'я до ересі.

“Літос” – користувався великим авторитетом і пошаною серед православних християн. Про це виразно пише історик М. Грушевський: “...перекладений на слов'яно-українську мову “Літос” користувався великим поважанням в православних кругах, як літургічна книга”[27, с. 92]. Дослідник С. Голубев підкреслює, що праця П.Могили “...належить до обширних і найважливіших творів не тільки за розглянений період часу, але за весь період літературної полеміки православних українців з латино-уніятами” [34, с. 320–321].

Відповідаючи на закиди К. Саковича, митрополит Петро не заперечує того, що серед православних, в тому числі і духовенства є різні недоліки і погіршеності, але вважає їх, як “наслідок тяжкого становища, в якому перебувала православна церква під Польщею, а головним винуватцем якого була унія, яка на протязі довгих років переслідувала й утискала православних” [14, с. 176]. Розхитана моральність, упадок культури, відсутність єдиної системи православної обрядовості, в чому звинувачував автор “Перспективи” Українську Православну Церкву, змусили П.Могила реформувати її внутрішньо-церковне життя.

Текст “Літоса” відповідно до структури заходів Касіяна Саковича складається з двох основних частин: в першій іде мова про таїнства і обряди, а в другій – відповідь на закиди щодо православних чинів. Петро Могила відстоював самостійність православної обрядовості, довівши, що обряди Української Православної Церкви виражають православну віронауку, базуються на переказах Святих Отців і походять з апостольських часів. Як підсумок “Літос” дає ґрунтовну відповідь на заклик К. Саковича перейти православним на католицизм: “Свята східна церква завжди просить Бога, щоб з'єднати роз'єднані церкви... Але не такою єдністю, як тепер є ваша унія: обухами, в'язницями, несправедливими процесами...різним насильством та бідами Русь до єдності залучала. Така унія ніколи нічого не дасть, тільки поділ, незгоди, плач з наріканням примножує” [35, с. 378].

З благословення Київського митрополита Петра Могили в 1637р. було видано “Учительне Євангеліє”, яке стало своєрідним підручником Закону Божого для українського народу. Це видання не було розраховане для розвитку богословської думки, як “Літос”, а було призначене для загального читання і відносилося до проповідницької літератури. “Друкуючи “Учительне Євангеліє” і формулюючи його мету, Петро Могила передбачав, що ця книга матиме не лише внутрішньоцерковне використання – для освіти і виховання духовенства, для вміння проповідувати, для популяризації богословських книг серед служителів церкви тощо. Він був упевненим, що вона покликана також зіграти й загальноукраїнську роль у релігійній просвіті народу, звільненні його світогляду від протестантських і католицьких впливів, у вивищенні релігійно-морального стану суспільства, формуванні національної самосвідомості” [11, с. 97].

“Учительне Євангеліє” виконало і свою катехитичну функцію серед різних верств українців, і не тільки, воно, як і всі твори Митрополита мало чисельне розповсюдження у Московщині, Речі Посполитій, Болгарії, Греції та інших країнах, приносячи до них освіту і мораль, релігійність і культуру. У доступній формі “Учительне Євангеліє” заохочувало

людей любити Бога і ближнього та спонукало до високоморальних вчинків. Київський і Галицький митрополит Петро Могила пише: “Проповідь Слова Божого є правдива їжа, якою душа вічно жити може” [36, с. 17]. З цієї книги кожна потребує людина черпала духовні сили для вдосконалення свого християнського життя і спасіння. Окрім того видання “Учительного Євангелія” тогочасною українською мовою сприяло формуванню національної самосвідомості, відкривало можливість до самоствердження української нації.

Перебуваючи на найвищому церковному посту П. Могила не забув і про опіку над майбутнім Української Православної Церкви – талановиту українську молодь. Своім самим великим досягненням він вважав створення ним Київської колегії. Для неї Петро Могила віддав всього себе і майже все своє майно, тому у його творчому доробку знайшлося місце для підростаючого покоління. Спеціально для молодих колегіантів він написав у 1636 р. свій твір “Анфологія”.

Уже в передмові П. Могила писав, що з Божою допомогою буде опікуватися всіма вчителями та учнями колегії, а особливо неможливими [37, с. 93]. І ця постанова була зреалізована його практичною діяльністю. Митрополит Петро будує нову кам’яну школу з церквою св. Бориса і Гліба, першу бурсу для бідних студентів. Відписує на колегію лаврські вотчини Вишеньки і Гнідин, свій хутір Позняківщину, проводить на території колегії водогін. Ним були створені всі умови для формування нової високоосвіченої, національносвідомої, шляхетної української інтелектуальної верстви, яка сприяла побудові незалежної Української держави [38, с. 372]. Його головною заслугою було те, що колегія стала вищою національною школою не тільки для заможних студентів, але для всіх бажаючих.

У своїй “Анфології” Петро Могила подає педагогічні настанови про необхідність особливого підходу до кожної дитини, враховуючи характер і моральний стан молодої людини. Праця П. Могили містить розроблений ним режим дня для колегіантів, правила поведінки в церкві, школі і в інших місцях, все сплановується так, щоб створити особливий дух для формування релігійності і патріотизму серед студентів. Іван Франко дає дуже високу оцінку “Анфології”, називаючи її енциклопедією моральних і житейських повчань для української молоді [39, с. 106]. Адже Петро Могила закликав виховувати в молоді милосердя, плекати християнські чесноти, шанувати батьків і любити Господа Бога.

За кілька днів до смерті П. Могила пише свою останню працю – “Духовний заповіт”. Тяжко хворий митрополит, дивлячись в очі смерті, написав правдивий і повчальний звіт про своє жертвенне і багатостраждальне життя, яке є зворушливим прикладом ревного служіння Богу і Україні.

Свій “Духовний заповіт” Петро Могила розпочинає із молитовного прохання Пресвятої Тройці і далі смиренно приймаючи волю Божу щодо своєї долі пише: “Оскільки нічого над смерть певнішого людині нема, а година смерті в Божих таємницях самого Бога перебуває, я, многогрішний Петро Могила, Архієпископ Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, Екзарх Святого Константинопольського Престолу, Архимандрит Печерський будучи хворістю навіщений від Господа Бога й не бажаючи залишити в якомусь не порядку дім мій, від Господа Бога мені в зверхність доручений, всі наміри віддавши на всемогутню волю Божу, учиняю короткий волі моєї, коли так Господь Бог визначив, такий останній Заповіт” [16, с. 137]. Відчувається його прощальний, літературно оформлений стиль навіяний подихом смерті: лаконічність, нічого зайвого і велика побожність, його душа уже бачить загробне життя, світ правди і любові, тому поспішає, щоб сказати найголовніше у своєму “Духовному заповіті”.

Сама структура тексту П. Могили складається із двох взаємозв’язаних частин: в першій він робить акцент на духовній стороні свого згасаючого земного життя, де підтверджує своє віровизнання, звітує про зроблене і як Предстоятель Православної Церкви в Україні дає своїй багато численній пастві повчальні вказівки на майбутнє. Друга частина присвячена його багатоплідній практичній діяльності, де Петро Могила робить докладний розподіл свого великого маєтку. Із цього Заповіту видно, що він найбільше дбав про розвиток освіти і

духовності, тому найбільшу частину свого багатства Митрополит Петро офірує на своєлюбиме творіння: "... Колегію заснував я, як єдину запоруку мою, хочачи залишити у найвищого провидіння Божого на потомні часи пам'ятку, а оцим моїм заповітом навіки даю їй даруо: по-перше, ті гроші, що маю в Ясновельможного його Милости Пана Адама з Брусилова Киселя, каштеляна Київського, старости Носовського, від суми п'ятдесят і п'ять тисяч золотих, які його Милість зобов'язався і записом від нього даним ствердив, як в тому договірному записові поширеніше описано, проценти щорічно з них платити. По-друге, також суму з маєтку, мною набутого й купленого у їх Милостей панів служилих воеводичів Венденських, тобто на Мухоїдах і Опачицях, двадцять тисяч золотих на ту саму Колегію та отців колегіятів Братства Київського Богоявленського даю, дарую, на вічні часи записую, і ту суму наступник мій повинний буде з тих згаданих маєтностей віддати, хотівши володіти маєтностями, що тепер в посіданні отців колегіятів як маєтність, що має залишитись при них аж до повернення пом'янутої суми..." [16, с. 138].

Свій останній передсмертний літературний твір, як програму закінчення своєї життєдіяльності і оптимістичний план продовження уже зробленого, Петро Могила завершує смиренною проською: "За ці добродійства накладаю на них ту повинність на прийдешні часи, щоб вони в школах Київських відповідно до привілеї його Королівської Величності, як при житті моєму, учити мають і самі в спільноті відповідно до правил, мною заведених, жити, також Колегію Київську відповідно до фундації цілковито заховувати, і за душу мою кожного четверга службу Божу відправляти, і кожного року день моєї смерти богослужбою обходити... і тим цей заповіт мій кінчаю, багатогрішну ж мою душу віддаю Господу й Творцеві моєму. Моє грішне тіло в монастирі Печерському при лівому крилосі між стовпами щоб було поховане, їх Милостей Панів виконавців мого заповіту прошу" [16, с. 139, 145].

Багатостраждальна історія українського народу переконливо засвідчує, що в трагічні часи духовного і фізичного поневолення, особливо на початку XVII ст., коли українська нація стояла на порозі загибелі через чвари, зради, самознищення, Провидіння Боже дало нам чужинця, який молитвою, освітою, культурою, вихованням, реформами і особливо любов'ю до українського народу, ставши самовідданим патріотом України і її Церкви, врятував українську самоідентичність. Він, як мама дитину, виплекав українську культуру і духовність, що призвело до розвитку самоствердження української нації. Його чисельні літературні твори є тому найкращим доказом.

За часів митрополитства Петра Могили Українська Православна Церква як соціальний інститут відіграла провідну роль в національному самовиявленні українства. Випускники Київської колегії, що ставали священнослужителями, як найосвіченіший прошарок населення зазвичай виступали виразниками українського духу. Інтеграція Церкви в суспільне життя України зробила її певного роду владною інституцією на місцевому ґрунті й стабілізатором суспільного життя. Православна Церква в Україні керована Київським і Галицьким митрополитом Петром Могилою зберегла етнокультуру, етнополітичну єдність і призвела до стійкого самоствердження української нації. Історико-літературознавча, духовна творчість та архіпастирське служіння П. Могили являються зразковим орієнтиром пошуку повної церковної і суспільної злагоди серед українського народу на засадах християнської любові.

Список використаних джерел

1. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. З остатніх десятиліть XIX в. – Дрогобич: Видавнича фірма "Відродження", 2008. – 464 с. 2. Вишенський І. Твори / З книжної української мови перекл. В.Шевчук; передм. і приміт. В.Шевчука. – К.: Дніпро, 1986. – 247 с. 3. Пацук А.І. Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів: Світ, 1990. – 176 с. 4. Багнюк А. Українська думка. Імена та ідеї. – Тернопіль: Видавництво "Астон", 2007. – 583 с. 5. Ресніт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України / Худож.-оформювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2008. – 415 с. 6. Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К. Я спасення шукав для народу (Мелетій Смотрицький в долі України) / Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К.; наук. ред. О.М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2008. – 64 с. 7. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В.Кульчицького. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1992. – 512 с. 8. Слово многоцінне / Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI –

XVIII століття). – В 4-х книгах. – Кн. 2-га. – Керівник проекту проф. Василь Яременко. – К.: Видавництва “Аконіт”, 2006. – 800 с. 9. *Святитель* Петр Могила / Составитель – Ирина Алатарцева. – К.: “Свято-Покровская Голосеевская пустынь”, 2001. – 120 с. 10. *Житие* Святителя Петра (Могили) / Составитель – игуменя Тагиана (Алатарцева). – К.: Мужской монастырь “Свято-Покровская Голосеевская пустынь”, 2008. – 160 с. 11. *Климов В., Колодний А., Жуковский А. та ін.* Феномен Петра Могили (Биография. Деятельность. Позиция). – К.: Дніпро, 1996. – 270 с. 12. *Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін.* П.Могила: богослов, церковный і культурный діяч. – К.: Дніпро, 1997. – 216 с. 13. *Нічик В.* Петро Могила в духовній історії України – К.: Знання, 1997. – 350 с. 14. *Жуковский А.* Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с. 15. *Василів Р.* Концепція Церкви у Київського митрополита Петра Могили. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 348 с. 16. *Погорецький В.* Українська духовна культура і Петро Могила. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009 – 160 с. 17. *Алексієвець Л.* Петро Могила в духовній історії України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2008. – С. 9–14. 18. *Погорецький В.* Роль митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури // Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 197–205. 19. *Погорецький В.* Концептуальна і світоглядна боротьба Київських митрополитів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження української державності // Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М.Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 159–165. 20. *Чировський А.* До Церковної самоідентифікації Української Греко-Католицької Церкви // Сопричастя. – Вип. 4: Міжнародний богословський часопис. – Львів: Видавничий відділ “Свічадо”, 1998. – С. 6–47. 21. *Сеник С.* Латинізація в Українській Католицькій Церкві. – Люблін: Свічадо, 1990. – 31 с. 22. *Ортинський І.* Ахілесова п’ята (не тільки) української минушчини. Шляхом спільно-християнської правди та українського досвіду. – Рим-Мюнхен-Фрайбург, 1991. – 89 с. 23. *Памятники*, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – Т. 2. – К., 1897. 24. *Алексієвець Л.М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII-XVIII ст.ст.). – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с. 25. *Україна: Хронологія розвитку.* – Том 4. – Автори, керівники проекту: Толстоухов А.В., Зубанов В.О. – К.: Кріон, 2009. – 864 с. 26. *Карташев А.В.* Очерки по истории Русской Церкви. Т. II. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 688 с. 27. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11-и т. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.VIII. – 292 с. 28. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України / Передмова І.О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с. 29. *Крип’якевич І.П.* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с. 30. *Катехизис* Петра Могили / Упорядкування проф. А. Жуковського, переклад В. Шевчука. – К.: Воскресіння, 1996. – 288 с. 31. *Огієнко Іван* (митрополит Іларіон). Українська церква за час Руїни: 1657–1687 / Упоряд., авт. передмови М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с. 32. *Евхологон* або Требник Митрополита Петра Могили Київ 1646 / Фотопередрук Оксани Горбача. – Рим, 1988. – 1673 с. 33. *Шевченко Т.* Усі твори в одному томі. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2006. – 824 с. 34. *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. – Т. 2. – 498 с. 35. *Литос*, Albo kamień z prawdy cerkwie prawosławnej ruskiej na skruszenie fałecznościemleiu Perspektiwu ... – К.: 1644. – 4+425 с. 36. *Євангеліє* Учительне албо казання на кождую неделю й свята урочистіє. – К.: друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. 37. *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в.: Збірник АН України; 36. Історично-філологічного відділу. – Т. XX. – К.: Друк. УАН, 1924. – 433 с. 38. *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.:* Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. – 736 с. 39. *Українська педагогіка в персоналіях у 2 кн.* Кн. 1 / За ред. О.В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 624 с.

Василій Погорецький

ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИЕ, ДУХОВНЫЕ И ТВОРЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КИЕВСКОГО И ГАЛИЦКОГО МИТРОПОЛИТА ПЕТРА МОГИЛЫ В САМОУТВЕРЖДЕНИИ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ

В статье раскрыты историко-литературоведческие, духовные и творческие аспекты деятельности выдающегося церковного, политического и культурного деятеля, талантливого богослова, литургиста, моралиста, проповедника и одаренного литератора – Петра Могили, который творил в сложных и противоречивых условиях возрождения Украинской Православной Церкви и украинской народности в канун большого национально-освободительного движения середины XVII ст.

Ключевые слова: Петр Могила, Украинская Православная Церковь, духовная культура, литературная деятельность, религиозные произведения, национальная история, Украина, возрождение, государственность.